

افعال ماضی تمنایی-شرطی کمیاب در شاهنامه

محمدحسن جلالیان چالستری*

چکیده

هرچند سال‌های بسیاری از آغاز تصحیح انتقادی شاهنامه می‌گذرد، هنوز تا رسیدن به نهایت آن راهی طولانی در پیش است. حجم بسیار این اثر سترگ و تنوع فراوان موضوعات مطرح‌شده در آن، در کنار کهنگی زبان، ایجاب می‌کند که به‌رغم تلاش‌هایی که تاکنون در این راه صورت گرفته و تصحیح‌های ارزشمندی که به همت و صرف عمر بسیار فراهم آمده، همچنان داستان به داستان، بیت به بیت، و واژه به واژه این اثر هدف بازنگری و دقت نظر قرار گیرد و محققان با تخصص‌ها و رویکردهای گوناگون به آن بپردازند، تا هرچه بیشتر، صورت نهایی، که شبیه‌ترین صورت به سروده شاعر است، به‌دست آید. در این نوشتار، از دیدگاه دستوری به چند بیت شاهنامه از بخش‌های مختلف آن پرداخته شده است. وجه‌اشتراک این ابیات، وجود افعال تمنایی-شرطی در آنهاست. در بخش نخست، افعال ضمیرساخت در شاهنامه، در بخش دوم فعل تمنایی نادری که تکواژ تمنایی در آن به‌صورت «بی» ظاهر شده و در بخش سوم صورت تمنایی فعل بایستن، که به‌دلیل ضرورت متمم ضمیری، ساختی خاص را نشان می‌دهد، با سنجش ضبط‌های دستنویس‌ها و تحلیل قرائت‌های پیشین، بررسی و واکاوی شده‌اند. در مورد فعل ضمیرساخت، همه‌جا صورت مختوم به «تی» پیشنهاد شده و در دو مورد دیگر، با استفاده از ضبط‌های دستنویس‌ها و تکیه بر نکات دستوری، بر صحت قرائت‌هایی که پیش از چاپ خالقی‌مطلق وجود داشته‌اند، تأکید شده است.

کلیدواژه‌ها: شاهنامه، فعل تمنایی-شرطی، افعال ضمیرساخت، بایستن.

* دانشیار فرهنگ و زبان‌های باستانی دانشگاه تبریز mh_jalalian@hotmail.com

تاریخ دریافت: ۹۹/۶/۵ تاریخ پذیرش: ۹۹/۱۲/۲

دوفصلنامه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه خوارزمی، سال ۲۹، شماره ۹۱۵، پاییز و زمستان ۱۴۰۰، صص ۸۳-۱۰۰

Rare Optatives in *Shahnameh*

Mohammad Hasan Jalalian Chaleshtari*

Abstract

Although many years have passed since its inception, the critical correction of *Shahnameh*, as one of the greatest literary and epic works of Iran and the world, has a long way to go. The vast volume of this great work and the wide variety of the issues presented in it, alongside its language antiquity, require that in order to reach as close as possible to the poet's original creation, all the stories, verses and words of it be reviewed and reexamined and scholars with various specialties and approaches comment on its various aspects. From the grammatical point of view, this article discusses some verses from different parts of *Shahnameh*. The commonality of these verses is in their optative verbs. In the first part, the pronoun-constructed verbs of *Shahnameh* are discussed. The second part introduces a rare verb construction in which the optative morpheme of the third person singular is 'iyi'. The last part is about the optative form of *bāyistan* "have to, must" which requires an enclitic pronoun complement in some of its constructions. These parts were studied and analyzed by measuring the recordings of the manuscripts and by analyzing the previous readings. In the case of pronoun-constructed verbs, the form ending in 'ti' was suggested everywhere, and in the other two cases, based on the manuscript recordings and relying on grammatical points, the correctness of the readings presented before the publication by Khaleghi Motlagh, was emphasized.

Keywords: *Shahnameh*, optative, pronoun-constructed verbs, *bāyistan*.

* Associate Professor in Culture and Old Iranian Languages at University of Tabriz, mh_jalalian@hotmail.com

مقدمه

تصحیح انتقادی متنی کهن، در اهمیت و حجم شاهنامه، کاری است خطیر که علاوه بر همت عالی و مردانه، مستلزم استادی و تبحر در بسیاری علوم و فنون و شناخت موضوعات متنوعی است که برشمردن آنها مجالی مستقل و بحثی مبسوط می‌طلبد. تصحیح استاد خالقی‌مطلق از شاهنامه نمونه‌ای برجسته از چنین تصحیحی است که مصحح دانشمند آن، با جمع‌داشتن اسباب برای چنین کاری، توانسته این اثر سترگ را، به‌گونه‌ای شایسته ستایش و تقدیر، هم در اختیار جامعه علمی و هم در دسترس علاقه‌مندان غیرمتخصص قرار دهد. با وجود این، خود او این تصحیح را صورت نهایی و فرجامین شاهنامه ندانسته و فروتنانه از متخصصان و پژوهشگران حوزه‌های مختلف مرتبط با شاهنامه خواسته تا با دقت و تیزبینی این اثر را نقد و پیشنهادها و تصحیح‌های خود را مطرح کنند تا بتوان در بازنگری‌ها و چاپ‌های بعدی از آنها بهره برد (ر.ک: خالقی‌مطلق، ۱/۱۳۶۶: سی‌ویک). از زمان انتشار این اثر، پژوهندگان بسیاری، با اساس قراردادن آن، بسیاری از کلمات و ابیات شاهنامه را به‌بوته آزمایش و نقد گذاشته و در تصحیح آنها نظرهایی ارائه کرده‌اند. در این نوشتار، برپایه تصحیح مزبور، چند بیت از بخش‌های مختلف شاهنامه بازبینی شده است. وجه‌اشتراک این ابیات دربرداشتن افعال تمنایی/شرطی است. این افعال، که از افعال نسبتاً نادر و کم‌کاربرد در متون فارسی هستند، در سه بخش بررسی شده‌اند: بخش نخست به افعال ضمیرساخت و موارد کاررفت آنها در شاهنامه اختصاص دارد. بخش دیگر شامل تحلیل گونه خاص و تک‌آمدی از صیغه سوم‌شخص مفرد فعل تمنایی-شرطی است و در بخش سوم، با توجه به صرف فعل «بایستن» در وجه تمنایی، با دلایل نسخه‌پژوهانه و ذکر شواهد از آثار دیگر، بر صحت ضبط شاهنامه مول و ضرورت واردکردن آن در نسخه نهایی شاهنامه تأکید شده است.

۱. افعال ضمیرساخت

در متون کهن زبان فارسی گونه‌ای از فعل تمنایی/شرطی به‌کار رفته است که در ساخت آن، به‌جای پایانه‌های صرفی فعل، در پیش یا پس از «یاء» تمنایی، ضمایر شخصی متصل ظاهر شده‌اند. این‌گونه از فعل را که با نمونه‌های «کردمانی/کردتانی» شهرت یافته، ضمیرساخت یا کهن‌ساخت نامیده‌اند. از دوم‌شخص مفرد و جمع و نیز اول‌شخص جمع این ساخت در

متون شواهدی در دست است. نگارنده پیشتر در مقاله‌ای با نام «بحثی درمورد افعال ضمیرساخت» (۱۳۹۸) کوشیده است تا ایرادهای نظر پذیرفته‌شده درباره‌ی خاستگاه این ساخت را مطرح کند و پیشنهادی دیگر در این باب ارائه دهد. صورت‌های اصلی موجود از این ساخت در متون فارسی از این قرار است: دوم‌شخص مفرد: رفتنی / رفتیت؛ اول‌شخص جمع: رفتمانی / رفتیمان؛ دوم‌شخص جمع: رفتتانی / رفتیتان. از این گونه‌های اصلی، ساخت‌های گسترش‌یافته و اطنابی دیگری نیز نشئت گرفته است و اغلب آنها حاصل به‌کاررفتن توأمان پایانه‌های همین صورت‌های اصلی هستند. آنچه در مورد این‌گونه افعال اهمیت دارد و تاکنون نیز آن‌گونه که باید بدان پرداخته نشده است، تعیین زمان تقریبی پیدایش و زوال این ساخت و نیز تشخیص گستره جغرافیایی رواج آن است. فقدان شناخت میزان کهنگی این‌ساخت، در کنار عدم دسترسی به نسخ معتبر و نزدیک به زمان شعرا و نویسندگان سده‌های نخستین اسلامی، باعث شده است که میزان اقبال شعرا و نویسندگان به این‌گونه افعال به‌دقت قابل احصاء نباشد. در این بخش، با استفاده از ضبط نسخه‌بدل‌های شاهنامه در صورت مصحح خالقی‌مطلق و نیز نسخی از شاهنامه که تصویر آنها در دسترس نویسنده است، موارد کاربرد این‌گونه افعال در این اثر بررسی و بازنگری خواهند شد. پیش از آن، ضرورت دارد به مطلب نادرستی، که در این زمینه مطرح شده و می‌تواند سبب ایجاد برخی سوءبرداشت‌های بعدی شود، پرداخته شود.

خالقی‌مطلق در یادداشت بیت «اگر خود نیازاردیت...» از ابیات ذیل، برای اثبات صحت انتخاب «نیازاردیت» و به تعبیر او «حالت فاعلی شناسه "ات"، به کلمه «خواهیت» در بیت «ز من هرچه خواهیت...»، که در ادامه آمده، ارجاع داده است (خالقی‌مطلق، ۱۳۸۹: ۹/۶۹۲). آیدنلو (۱۳۹۳: ۵۷-۵۵) نیز در مقاله‌ای با نام «سه نکته از دستور تاریخی در شاهنامه و متون پهلوی»، در بخش دوم، با عنوان «ضمیر فاعلی "ت" در دوم‌شخص مفرد فعل» شواهد ذیل را حاوی افعال ضمیرساخت^۱ دانسته است:

«نگه کن که این‌کار فرخ بود	ز بخت آنچه پرسیت پاسخ بود
(فردوسی، ۱۳۸۶: ۲/۳۰۱/۱۵۰۶)	
اگر خود نیازاردیت از نخست	به آب این‌گنه را توانست شست
	(همان، ۲۲۲۷/۳۵۳/۲)
ز من هرچه خواهیت فرمان کنم	ز دیدار تو رامش جان کنم
	(همان، ۵۲۳/۳۳۵/۵)

همی با تو در کار یاور بُوم به هر ره که خواهی رهبر بُوم
(کوسج، ۱۳۸۷: ۱۶۴۶/۱۱۱)

اگر بفرومودیت تا زنان تو محتجب شدندی (نقل از احمدی گیوی، ۱۳۸۰: ۳۲۸).

شاهد دوم در ادامه نوشتار بررسی خواهد شد، اما انتساب نمونه‌های اول و سوم و چهارم به ساخت موردنظر به هیچ وجه نمی‌تواند درست باشد. از سویی، آیدنلو همانند خالقی مطلق از این نکته غفلت کرده است که این افعال از نظر ساخت با یکدیگر تفاوت دارند. در «نیازاردیت» ستاک فعل ماضی است، اما در سه فعل دیگر ستاک مضارع است. از دیگر سو، باید به این مسئله توجه شود که در این نمونه‌ها نقش نحوی ضمیر «ت» مستقل است: «ت پاسخ بود» ساختار مالکیت محمولی دارد و ضمیر «ت» در آن مالک است: «تو را پاسخ خواهد بود؛ پاسخ خواهی داشت». در «ت رهبر بُوم» ضمیر، مضاف‌الیه است: «رهبر/ راهنمای تو خواهیم بود» و در «ت فرمان کنم» این ضمیر مفعول فعل «فرمان کردن» است: «تو را فرمان کنم».^۲

اگر پی شواهدی باشیم، افزون بر آنچه احمدی گیوی و خالقی مطلق یافته‌اند، مراجعه به همان مرجعی که احمدی گیوی شاهد خود را از آن به دست آورده، خواست ما را با این نمونه‌ها برآورده می‌کند:

«اگر ملک دنیا تو را بودی فدایت کردیت تا از این عذاب نجات بودی تو را» (رازی، ۱۳۶۵/۶/۳۶۶).

«اگر کافر/ مؤمن بودیت این جای تو بودی» (همان/ ۱۱: ۲۷۶).

«اگر آب بسیار باز خوردیت، اَمّت به غرق مبتلا شدندی» (همان/ ۱۲: ۱۳۸).

«اگر خمر می باز خوردیت، اَمّت به خمر مولع شدندی» (همان).

با این توضیح، به سر موضوع اصلی این بخش بازمی‌گردیم و به موارد کاربرد افعال ضمیرساخت در شاهنامه می‌پردازیم. تا آنجا که نگارنده پژوهیده است، یگانه سیغهای که از این گونه افعال در دست‌نویس‌های شاهنامه ضبط شده دوم شخص مفرد است. این موارد در چاپ مصحح خالقی مطلق (فردوسی، ۱۳۸۶) از این قرارند:

دوفصلنامه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه خوارزمی		سال ۲۹، شماره ۹۱، پاییز و زمستان ۱۴۰۰، صص ۸۳-۱۰۰
اگر خود <u>نیازاردیت</u> از نخست	به آب این گنه را توانست شست (همان، ۳۵۳/۲)	
مرا کاج هرگز <u>نیپرودی</u>	چو پرورده بودی، <u>نیازردی</u>	
که دختر مرا <u>دادتی</u> آن زمان	که از تخت ایران نبردی گمان (همان، ۵۲۷/۷)	
<u>فرستادتی</u> گنج آراسته	به نزدیک من دختر و خواسته (همان)	
یکی تاج نو <u>بودی</u> بر سرش	به‌ویژه که بیمار شد دخترش (همان، ۱۹۶/۸)	

در چاپ مسکو، این کلمات به صورت‌های «نیازردتی»، «نیپرودی» و «نیازردی»، «دادی»، «فرستادی» و «بودی» ضبط شده‌اند (۱۹۶۰-۱۹۷۱: ۲۲۸۴/۱۴۹/۳؛ ۱۹۱۶/۱۱۲/۷؛ ۷۴۶/۳۵۹/۸ و ۷۴۷؛ ۲۵۴۹/۱۵۸/۹ و احمدی گیوی نیز همین صورت‌ها را در اثر خود آورده است) ^۳ (۱۳۸۰: ۲۹۹، ۳۱۴، ۳۲۳، ۳۷۱). کزازی این افعال را، جز مورد اول که به‌صورت «نیازردی» ضبط کرده، همانند ضبط مسکو آورده است (۱۳۹۱: ۱۰۲/۳؛ ۹۲/۷؛ ۲۵۶/۸؛ ۱۲۰/۹). خالقی‌مطلق در آخرین بازنگری شاهنامه، به‌جز مورد آخر، که آن را به «بودتی» تغییر داده، مابقی را به همان صورت نگه داشته است. جدول زیر شامل ضبط‌های نسخه‌ها در قسمت مربوط به افعال مشخص شده است. این جدول براساس پانوشته‌های خالقی‌مطلق و نیز مراجعه به تصاویر برخی از دست‌نویس‌ها تنظیم شده است. در مواردی، ضبط خالقی‌مطلق با آنچه در دست‌نویس موجود است تفاوت دارد، اما در اینجا صرفاً صورت درست ذکر خواهد شد. خط تیره در جدول نشان‌دهنده این است که دست‌نویس بیت مورد نظر را ندارد.

جدول ۱. ضبط‌های دست‌نویس‌ها

ف	نیازاردیت	نیپرودی	نیازردی	دادتی	فرستادن	بودی
ل	نیازردی از	نیپرودی	نیازردی	دادتی	فرستادن	بودی
س	نیازاردی از	نیپرودتی	نیازردتی	دادتی	فرستادنی	بودتی
لن	نیازرده بود از	-----	-----	دادتی	فرستادتی	بودتی
ق	نیازرده از	نیپرودی	نیازردی	دادی	فرستادتی	بودی ز نو
سژ	نیازردی	-----	-----	دادی	فرستادنی	بودی
ک	ندارد	نیپرودی	نیازردی	داد بی آن	فرستاده	بودی
ق ^۲	نیازردی	نیپرودی	نیازردی	دادنی	فرستادنی	بودی

محمدحسن جلالیان چالشتی افعال ماضی تمنایی - شرطی کمیاب در شاهنامه

ل ^۳	نیازدی از	نیروردیی	نیازردیی	دادیی	فرستاده	بودیی
لی	نیازده از	نیروردتی	نیازردتی	دادتی	فرستادتی	بودتی
پ	نیازدیی از	---	---	دادپی	فرستادی	بودپی
و	نیازدی از	نیروردیی	نیازردیی	دادیی	فرستادیی	بودیی
پ ^۲	نیازده از	نیروردتی	نیازردتی	دادتی	فرستادتی	بودتی
لن ^۲	نیازاردیت	---	---	دادئی	فرستاده	بودیی
آ	نیازده از	نیروردیی	نیازردیی	دادی اندر	فرستاده	خاتون بدی
ل ^۲	ندارد	نیروردیی	نیازردیی	دادئی	فرستاده	خاتون بدی
ب	نیازایی	نیروردیی	نیازردیی	دادی این زمان	فرستادی	بودیی
س ^۲	نیازدی او را	نیروردتی	نیازردتی	دادیی	فرستادتی	بودیی
سعدلو	نیازردتی	---	---	دادئی	فرستاده	بودیی

در پنج ستون آخر صورت‌های مختوم به «تی»،^۴ حتی اگر صورت‌های بدون نقطه هم آنها را پشتیبانی نکنند، با توجه به قدمت و اعتبار دست‌نویس‌های حاوی آنها و نیز قاعده «برتری صورت دشوارتر»^۵ و نیز قاعده «کدام صورت به دیگری بدل شده است»،^۶ باید صورت‌های اصلی باشند. جالب توجه اینکه خالقی‌مطلق نخست درباب دو بیت «که دختر مرا...» و «فرستادتی گنج...» و سپس تر «یکی تاج نو...» همین گونه‌ها را برگزیده است، اما در بیت «مرا کاج هرگز...» از پذیرش صورت‌های مختوم به «تی» پرهیز کرده است. این در حالی است که، همان‌گونه که در جدول نیز دیده می‌شود، صورت‌های مزبور به‌لحاظ برخورداری از پشتوانه دست‌نویس‌ها چیزی کم از سه بیت دیگر ندارند.

اما درباره «نیازاردیت» در بیت نخست فهرست پیش‌گفته، کار دشوارتر و مسئله پیچیده‌تر از افعال دیگر است. ازسویی، این صورت جز در اقدم نسخ و «لن»^۲ نیامده و پشتیبانی بقیه نسخه‌ها یا دست‌کم برخی از نسخ اقدم را ندارد. دیگر اینکه چنان‌که در بالا آمد، فردوسی از این ساخت در جای دیگری استفاده نکرده است. سه‌دیگر اینکه برای شاعر امکان استفاده از ساخت‌های دیگر، که خود کم‌وبیش در جاهای دیگر از آنها بهره برده، وجود داشته است.^۷ چهارم اینکه ضبط «نیازاردیت» می‌تواند حاصل برداشت نادرست کاتبان از مفهوم بیت باشد، بدین صورت که: «اگر او نخست تو را نیازرده بود...». گفتنی است که دست‌نویس فلورانس نیز، به‌رغم ضبط بسیاری از صورت‌های کهن‌تر، در مواردی، به چنین نوسازی‌هایی نیز آلوده است (خالقی‌مطلق، ۱۳۹۰ الف: ۱۸۲-۱۸۳).

با وجود این ایرادها نسبت به صورت مختار خالقی مطلق، به نظر می‌رسد که باید صورت مرجح را از ضبط‌های دست‌نویس‌ها و از میان دو گزینهٔ محتمل‌تر آنها برگزید. از این دو گزینه، یکی «نیازردتی» است. این صورت، که ضبط گزیدهٔ چاپ مسکو نیز هست، در هیچ دست‌نویسی جز در «سعدلو» دیده نشده است.^۸ در کنار افعال پیش‌گفته که مختوم‌بودن آنها به «تی» قطعی است، این صورت می‌تواند محتمل‌ترین صورت باشد. ضبط دست‌نویس مورخ ۶۷۵ نیز که حرف ماقبل آخر را بی‌نقطه رها کرده، به دلیل بی‌مبالاتی بیش‌ازحد کاتب در نقطه‌گذاری، در گزینش بین «نیازردتی» یا «نیازردی» کمک چندانی نمی‌کند. پس، اگر نخواهیم مصادره به مطلوب کنیم، اکنون برای انتخاب «نیازردتی» صرفاً به دست‌نویس «سعدلو» می‌توان اتکا کرد.

گزینهٔ دیگر «نیازردی» است، که با در نظر گرفتن این نکته که دست‌نویس‌ها بارها صورت آوایی iyī را به شکل «ئ/ة» نگاشته‌اند، از بیشترین حمایت دست‌نویس‌ها («ق»، «س»، «ژ»، «ق ۲»، «لی»، «پ»، «پ ۲»، «آ») برخوردار است. این صورت نسبت به «نیازردتی» ساده‌تر است و تا جایی که نگارنده جست‌وجو کرده است، فردوسی چنین ساختی را در جای دیگر برای دوم‌شخص به کار نبرده و برای این صیغه، یا همان صورت مختوم به «تی» را به کار برده یا اگر وزن اجازهٔ به‌کاربردن آن را نمی‌داده، از همان ساخت ساده‌تری استفاده کرده که همانند ماضی مطلق دوم‌شخص است (شفیعی، ۱۳۷۷: ۲۲۳):

بدو گفت گر سوی من تافتی ز گیتی همه کام دل یافتی

(فردوسی، ۱۳۶۶: ۴۸/۱)

اگر کشته گشتی تو در چنگ او من^{۱۱} این گرز و این مغفر کینه‌جوی...

(همان، ۲۳/۲)

با این توضیحات و به دلایل زیر، به نظر می‌رسد که محتاطانه‌ترین انتخاب همان «نیازردتی» باشد: نخست اینکه این صورت با افعال دیگری که دربارهٔ آنها سخن رفت هم‌خوانی دارد. دیگر اینکه، به لحاظ ساخت، صورت دشوارتر است. سده دیگر اینکه همین صورت است که می‌تواند به «نیازردی» و گونه‌های مختلف آن، که در اغلب دست‌نویس‌ها آمده، تبدیل شده باشد نه برعکس. چهارم اینکه برخلاف «نیازاردیت» فاقد ابهامی است که یقیناً خود شاعر نیز، در صورت استفاده از آن، بیش از ما متوجه آن می‌شد.

۲. تمنایی/شرطی سوم شخص مفرد مختوم به «یی»

در شاهنامه موردی از کاررفت سوم شخص مفرد مختوم به «ی/یی/ئی» (iyi) قابل بازیابی است که در تصحیح خالقی مطلق به گونه‌ای غیر از این صورت تحلیل شده است. این مورد در داستان خواب دیدن سام نریمان است که موبد یا بخردی او را به دلیل افکندن مهر از فرزند و طرد او می‌نکهد و چنین می‌گوید:

تورا دایه گر مرغ شایسته‌یی پس این پهلوانی چه بایسته‌یی
(فردوسی، ۱۳۶۶: ۱۶۹/۱؛ ۱۳۹۳: ۹۹/۱)

در چاپ ژول مول و مسکو این بیت به صورت زیر آمده است:

تورا دایه گر مرغ شاید همی پس این پهلوانی چه باید همی
(فردوسی، ۱۳۶۳: ۱۱۲/۱؛ ۱۹۶۰-۱۹۷۱: ۱۴۲/۱)

ضبط دست‌نویس‌ها در قوافی این بیت چنین است: ف: شایستنی/بایستنی (حرف ششم نقطه ندارد)؛ «ل»-، «و»، «ب» (و نیز «ل»^۳، «لن»^۲): شاید همی/باید همی؛ آ: شایسته بود/بایسته بود؛ «ل»^۲: شایستدی/بایستدی؛ («س»^۲: شایستنی/بایستنی)؛ ژ: شایسته‌یی/بایسته‌یی. توجیه خالقی مطلق درباره صورتی که برگزیده چنین است: «در این بیت، مضارع در وجه اخباری به جای وجه التزامی آمده است؛ یعنی یی (=هستی) به جای باشد، ولی دست‌نویس «ل»^۲ بهتر می‌نماید: شایستدی-بایستدی؛ یعنی سوم شخص مفرد ماضی استمراری یا ماضی التزامی به جای مضارع استمراری (شایدی/می‌شاید/همی‌شاید...) یا به جای مضارع التزامی (بشاید-بباید). می‌گوید: اگر مرغی شایسته دایگی فرزند تو باشد، پس تو چگونه سزاوار این مقام پهلوانی باشی!... در بیت مورد نظر ما نیز اشاره به دایه بودن سیمرغ بیشتر مربوط به مقام او در جایگاه مربی زال است؛ چه، اکنون زال دیگر کودک نیست، بلکه به جوان سالی رسیده است. موبد در خواب سام را سرزنش می‌کند که با داشتن مقام پهلوانی، تربیت فرزند او را مرغی برعهده گرفته است» (خالقی مطلق، ۱۳۸۹: ۲۲۰/۹).

درباب پیشنهاد نخست چنین می‌توان گفت که نسبت دادن چنین اشتباه بزرگی به فردوسی به هیچ وجه پذیرفتنی نیست. اینکه شاعر به جای فعل التزامی سوم شخص مفرد (باشد)، صورت مضارع اخباری دوم شخص مفرد (یی=هستی) آورده باشد، با منطق زبانی شاهنامه سازگار نیست و نمونه‌ای دیگر برای چنین اشتباهی در سرتاسر این اثر نمی‌توان

یافت. پیشنهاد دیگر، که پذیرفتن ضبط «ل^۲» (شایستدی/ بایستدی) است، بسی بدتر از نخستین است. چگونه ممکن است فعل ماضی استمراری یا التزامی بر ستاک ماضی و با پایانه مضارع ساخته شود و نتیجه، به لحاظ زمان، مضارع باشد؟ چنین فرآیندی، نه در شاهنامه، که در هیچ متنی از زبان فارسی امکان نمود ندارد و نمونه‌ای برای آن یافت نمی‌شود. گفتنی است که هیچ‌یک از دست‌نویس‌هایی که در تصحیح مورد استفاده خالقی مطلق بوده‌اند صورت مختار ایشان را نشان نمی‌دهند و ایشان با استفاده از ضبط دست‌نویس فلورانس صورت پیش‌گفته را بازسازی کرده است و جالب توجه اینکه دست‌نویس سن‌ژوزف ضبطی تقریباً برابر صورت بازسازی‌شده دارد.

احتمالاً، این نکته که خواب‌دیدن سام مصادف با برنایی زال و نه کودکی اوست، سبب شده است که خالقی مطلق در این فعل به دنبال فعل‌های مضارع (اخباری یا التزامی) باشد تا زمان صرفی فعل را با زمان وقوع فعل هماهنگ کند. این در حالی است که هیچ الزامی برای این مسئله وجود ندارد و سخن موبد می‌تواند درباره اتفاقی باشد که در گذشته رخ داده است؛ بدین معنی که: «اگر دایگی فرزند تو را مرغی می‌شایست (= اگر مرغی می‌توانست دایه [فرزند] تو باشد)، این پهلوانی برای چه بایسته بود یا به چه کاری می‌آمد؟» این معنا به روشن‌ترین وجهی در ضبط اقدم نسخ آمده است (شایستنی/ بایستنی) و از ضبط دست‌نویس «س^۲» (شایستنی/ بایستنی) نیز با در نظر گرفتن امکان وقوع اندکی تحریف می‌توان به همین صورت اصلی دست یافت. این صورت‌ها نشان‌دهنده تلفظ *bāyestiyi / šāyestiyi* هستند که ماضی تمنایی/ شرطی سوم‌شخص مفردند. در ساخت این افعال، پس از ستاک ماضی، به جای یک «ی» از دو «ی» استفاده شده است و این نکته خللی در ساختار این افعال ایجاد نمی‌کند. درباره نحوه ایجاد این فعل می‌توان گفت که احتمالاً یکسانی ساختار ماضی تمنایی/ شرطی ساده (که شبیه ماضی ساده دوم‌شخص مفرد است، مانند بودی) در همه صیغه‌ها، سبب شده است که در ساختی دیگر نیز (که از افزوده شدن تکواژ «ی» به صیغه‌های ماضی ساده حاصل آمده است، همانند بودمی، بودیی، ...) صورت مختص دوم‌شخص مفرد به سوم‌شخص نیز تسری یابد و صرف این‌دو شخص برابر شود. احمدی گیوی (۱۳۸۰: ۲۹۹) سه نمونه زیر را برای چنین ساختی ذکر کرده است:

محمدحسن جلالیان چالشتری	افعال ماضی تمنایی - شرطی کمیاب در شاهنامه
«یکی تاج نو بودی بر سرش به‌ویژه که بیمار شد دخترش» (فردوسی/۹/۱۶۰)	
آینه گر چو پشت، روی سیاه بودی، کس نکردی ایچ نگاه (سنایی/۸۷)	
خاطرم افشاندی بر خاک اگر ته‌جره‌ای	مریم عیسی به دوشی هر قدم برخاستی (شفایی/۱۶۰)

نمونه اول جزء ابیاتی است که در بخش نخست این نوشتار درباره آن سخن رفت و اصلاً سوم‌شخص مفرد نیست و همان‌گونه که خالقی‌مطلق نیز به‌درستی دریافته، صورت صحیح آن «بودی» است. نمونه‌های این ساخت به این موارد منحصر نیست و با جست‌وجوی مختصری می‌توان به این شمار، موارد دیگری نیز افزود:

گفت اگر نه ز بهر این سه خصال	بودی	بودمی	حیات	وبال
			(سنایی، بی تا: ۷۲۲)	
شاد گشتی هر که رویت دیدی	دیدنت	ملک	جهان	ارزیدی
			(مولانا ۱۳۹۷: ۳۲۲/۱)	

و نیز احتمالاً این بیت از فرخی سیستانی:

ایدر است آنکه همی داشتی جم پنهان ایدر است آنکه همی جست به جهد اسکندر^{۱۰}

بر طبق جست‌وجوی نگارنده، تنها کزازی، البته بدون پرداختن به ضبط دست‌نویس‌ها یا ارائه شاهدهی، این افعال را «ساخت‌های شرطی و کاربردهایی کهن و ویژگی‌هایی سبکی» دانسته است (کزازی ۱۳۹۱: ۱۱۷/۱ و ۴۹۴) و اظهار عقیده درباب کیفیت دقیق ساخت دستوری آن را رها کرده است. اظهارنظر در این باب که چنین ساختی یک ویژگی منحصر به زبان شاعرانی خاص از یک قلمرو خاص از زبان فارسی بوده است یا کاربردی رایج در زبان عموم، نیازمند تحقیقی جداگانه است، اما درهرحال، بنا به تحلیل و شواهدی که ذکر شد، دلایل صحت اختیار این ضبط آشکار می‌شود و باید در چاپ‌های بعدی شاهنامه همین صورت در بیت مورد بحث جانشین صورت‌های دیگر گردد.

۳. صورت تمنایی فعل «بایستن»

پس از اتمام ابیات سروده دقیق، در بازگشت به ادامه شاهنامه، فردوسی سخن دقیقی را سست ارزیابی می‌کند، ولی البته جایگاه پیشرو او را در پیوستن نامه باستان یادآور می‌شود

که او راهبر شاعر بود تا شاهنامه را به نام پادشاهی سزاوار کند. فردوسی در اینجا تمثیلی به کار می‌برد و شاهنامه را به باغی شایسته نشست مردم نیک‌بخت تشبیه می‌کند که هیچ دری ندارد؛ یعنی شاهنامه به نام هیچ پادشاه شایسته‌ای نشده است. شاعر سخن را نگاه می‌دارد تا آن را به نام محمود می‌کند که او همان دروازه شایسته این باغ است.

در چاپ ژول مول این ابیات چنین ضبط شده است:

یکی باغ دیدم سراسر درخت	نشستنگه مردم نیک‌بخت،
بجایی نبود هیچ پیدا درش	جز از نام شاهی نبد افسرش
گذر در خور باغ بایستی	اگر تنگ بودی نشایستی!
سخن را نگه داشتیم سال بیست	بدان تا سزاوار این گنج کیست

(فردوسی، ۱۳۶۳: ۲۲۵/۴)

در شاهنامه مسکو این ابیات چنین‌اند:

نشستنگه مردم نیک‌بخت	یکی باغ دیدم سراسر درخت
بجایی نبد هیچ پیدا درش	بجز نام شاهی نبد افسرش
که گر در خور باغ بایستی	اگر نیک بودی بشایستی!
سخن را چو بگذاشتم سال بیست	بدان تا سزاوار این رنج کیست

(فردوسی، ۱۹۶۰-۱۹۷۱: ۱۳۷/۶)

کزازی این ابیات را همانند چاپ ژول مول آورده است (۱۳۹۱: ۸۸/۶). تصحیح خالقی‌مطلق از این ابیات چنین است:

یکی باغ دیدم سراسر درخت	نشستنگه مردم نیک‌بخت،
به جایی نبد هیچ پیدا درش	- جز از نام شاهی نبد افسرش -
که اندر خور باغ بایستی	اگر تنگ بودی نشایستی!
سخن را نگهداشتم سال بیست	بدان تا سزاوار این رنج کیست

(فردوسی، ۱۳۶۶: ۱۷۷/۵؛ ۱۳۹۳: ۸۰/۲)

با این تصحیح، خالقی‌مطلق ابیات دوم و سوم را موقوف‌المعانی دانسته و با دو خط تیره در آغاز و انجام دومین مصراع بیت دوم ظاهراً آن را خارج از ساختار اصلی جملات در نظر گرفته است. او این دو بیت را چنین توضیح داده است که «... باغی... که نخست دری نداشت و اگر داشت تنگ بود و درخور چنین باغی نبود، یعنی پادشاه شایسته و بخشنده‌ای که این کتاب

به نام او گردد یافت نمی‌شد، و افسر این باغ همان نام شاهی (اشاره به نام شاهنامه) بود» (خالقی مطلق، ۱۳۸۹: ۲۴۱/۱۰).

بر این تصحیح و تفسیر چند ایراد وارد است: نخست اینکه ساختار موقوف‌المعانی در نظر گرفته شده دو بیت مزبور با جمله معترضه (مصرع دوم بیت دوم)، به گونه‌ای ناشیانه، که طرز سخن فردوسی نیست، آشفته شده است. دیگر اینکه در صورت موقوف‌المعانی دانستن دو بیت دوم و سوم، از جمله «به جایی نبد هیچ پیدا درش/ که اندرخور باغ بایستی» معنایی منطقی دریافت نمی‌شود. چنان که در آغاز آمده، این باغ هیچ دری نداشته، و حتی اگر ندانیم که شاهنامه پیش از محمود به نام پادشاه دیگری غیر از او نبوده است، باز هم منطقی نیست که شاعر بگوید که باغ «در نداشت و اگر داشت، تنگ بود». سه دیگر اینکه با این تعبیر ضمیر اول شخص مفرد «م» در «بایستی» و «شایستی» بدون معنا و نقش دستوری می‌ماند. مروری بر ضبط دست‌نویس‌ها می‌تواند در رفع این اشکالات راهگشا باشد. در تصحیح خالقی مطلق در بیت سوم شرح ضبط نسخ برای عبارت «که اندرخور» چنین است:

«ل»، «آ»، «ب»: که گر درخور؛ «س»، «ک»، «ل^۲»، «لی»: گذر (که در؟)، ^{۱۴} درخور؛ «ق»، «لن»، ^{۱۵} «لن^۲»، «آ»، «ب»: که در درخور؛ «ق^۲»: کنون درخور؛ «و»: که دل درخور؛ متن = «لن»، «پ».

با اضافه کردن دست‌نویس‌های «پ^{۴۹۴}» و «سعدلو»، که هردو به صورت «گذر» آورده‌اند، بیشترین اجماع دست‌نویس‌ها (شش دست‌نویس) بر سر «گذر درخور...» است. تساهل کاتبان در نگاشتن سرکش «گ» و نقطه ذال سبب شده است که کاتبان بعدی این‌واژه را «کدر» (صورت متصل «که در») بخوانند و آن را جهت سهولت قرائت جدا کنند. از این جدانویسی صورت «که در درخور» به وجود آمده است که به رغم اینکه بیش از صورت «که اندرخور» با جریان کلام در این دو بیت ناسازگار است، از صورتی صحیح نشان دارد. این از همان ردپاهایی است که به قول خالقی مطلق کاتبان بی‌سواد از خود برجای می‌گذارند. بر این اساس، به فهرست ضبط‌هایی که «گذر درخور» را تأیید می‌کنند، می‌توان «ق»، «لن^۲»، «آ»، «ب» را نیز اضافه کرد. حال، با این قرائت دیگر بار به ابیات بازگردیم:

به جایی نبد هیچ پیدا درش	جز از نام شاهی نبد افسرش
گذر درخور باغ بایستی	اگر تنگ بودی نشایستی!

این باغ هیچ دری نداشت (به هیچ پادشاهی تقدیم نشده بود) و تنها، نام شاهی بر تارک آن بود؛ من (=فردوسی) را گذرگاهی درخورِ باغ بایسته بود (مرا پادشاهی سزاوارِ این کتاب می‌بایست) و اگر این گذر تنگ بود (این شاه آن چنان که می‌بایست سزاوار نبود) شایسته من نبود (یا مورد پسند من نبود). سخن را بیست‌سال نگاه داشتم تا معلوم شود که چه کسی سزاوار این رنج است.

کزازی بدون پرداختن به ضبط نسخه‌بدل‌ها و ذکر دلایل یا دلیل پذیرش ضبط چاپ مول، برداشت خود را از این ابیات به درستی توضیح داده است (کزازی، ۱۳۹۱: ۵۱۳/۶-۵۱۴). هرچند این نظر، در تصحیح نهایی شاهنامه از دید خالقی مطلق به دور مانده، به دلایلی که در بالا آمد، صحیح‌ترین قرائت از این ابیات است و ضرورت دارد که در چاپ‌های بعدی شاهنامه مصحح ایشان جایگزین قرائت موجود شود.

فردوسی فعل «بایستن»^{۱۴} را یک‌بار دیگر نیز با ضمیر متصل «م» و تکواژ تمنایی «ی» پس از آن به‌همین صورت به‌کار برده است: تهمتن پس از دیدار گیو و اطلاع از گرفتارشدن بیژن به گیو چنین می‌گوید:

نبایستی کین چنین سوگوار تو را دیدمی خسته روزگار
(فردوسی، ۱۳۶۶: ۳۵۴/۳؛ ۱۳۹۳: ۶۶۵/۱)

جایگاه ضمیر متصل اول‌شخص با دو شخص دیگر در اتصال با تکواژ تمنایی تفاوت دارد. در نمونه‌های به‌دست‌آمده، ضمیر متصل اول‌شخص مفرد عموماً پیش از تکواژ تمنایی آمده است،^{۱۵} اما ضمائر دوم و سوم‌شخص پس از تکواژ تمنایی ظاهر می‌شوند: نبایستیش (ناصر خسرو، ۱/۱۳۵۷: ۲۲۵)، نبایستیت (عطار، ۱۹۴۰: ۳۶۷)، بایستیت (بهار، ۲/۱۳۵۴: ۳۲۰).

نتیجه‌گیری

بر اساس آنچه گذشت، چنین می‌نماید که فردوسی فعل تمنایی-شرطی دوم‌شخص مفرد را، علاوه‌بر صورت معمولی که برابر با فعل ماضی مطلق این شخص و شمار است، تنها به‌صورت ستاک ماضی به‌علاوه «تی» به‌کار برده و از گونه‌هایی که در برخی آثار دیگر با تقدم تکواژ تمنایی «ی» بر شناسه «ت» (=یت) یا به‌صورت رایج‌تر اتصال «یی» به ستاک ماضی ساخته شده‌اند، استفاده نکرده است و این ساخت اخیر (ستاک ماضی+«یی») را تنها در یک بیت، آن‌هم نه برای دوم‌شخص، بلکه برای سوم‌شخص مفرد به‌کار برده است (بایستی-

شایستگی).^{۱۶} اما آنچه در مورد ابیات سپسین مورد بحث در این مقاله آمده است، مربوط به وجود فعل «بایستمی» و معنای آن و وابسته‌های آن است که عدم ارتباط دستوری دو بیت «به جایی نبد...» و بیت پس از آن و ضرورت وجود اسمی مستقل را در مصراع نخست بیت دوم ایجاب می‌کند. چنان‌که صورت‌های موجود در دستنویس‌ها نشان می‌دهد، این اسم «گذر» است، که فردوسی آن را معادل «در» در بیت ماقبل آورده است. براساس موارد فوق، صورت نهایی بیت‌های مورد بحث چنین خواهد بود:

اگر خود نیاززدتی از نخست	به آب این‌گنه را توانست شست
مرا کاج هرگز نپروردتی	چو پرورده بودی، نیاززدتی
تورا دایه گر مرغ شایستی‌بی	پس این پهلوانی چه بایستی‌بی
به جایی نبد هیچ پیدا درش	جز از نام شاهی نبد افسرش
گذر درخور باغ بایستمی	اگر تنگ بودی نشایستمی!

پی‌نوشت

۱. در متن مقاله از این عنوان استفاده نشده است، اما استدلال‌های نویسنده حاکی از تلاش ایشان برای انتساب این نمونه‌ها به این دسته از افعال است.
۲. مقایسه شود با ابیات زیر:

گفت آن دیوانه را فرمان کنم	زو بپرسم، هرچه او گفت آن کنم
	(عطار، ۱۳۵۳: ۲۰۹)
در مراعات بقا جز در خرد عاصی مشو	در خرابات فنا جز عشق را فرمان مکن
	(سنایی، ۱۳۳۶: ۶۶۳)

۳. احمدی گیوی «بودی» را سوم‌شخص مفرد دانسته است.

۴. در جدول با خط زیرین مشخص شده‌اند.

5. *Lectio difficilior potior/ Lectio difficilior praeferenda est*

6. *Utrum in alterum abiturum erat*

۷. در ادامه به این امکانات بازخواهیم گشت.

۸. عجیب است که مصححان چاپ مذکور درحالی‌که در موارد دیگر کفه ترازو به‌نفع صورت مختوم به «تی» می‌چربد، همه را به «بی» تصحیح کرده‌اند، اما در این مورد که «تی» در دست‌نویس‌های مورد استفاده آنها پشتوانه‌ای قوی نداشته، «هیازدتی» را برگزیده‌اند.

۹. برای تصحیح این کلمه ر.ک: مولایی ۱۳۹۱.

۱۰. برای نظرهای مغایر این نظر ر.ک: احمدی گیوی، ۱۳۸۰: ۳۲۴.

۱۱. با توجه به شیوه‌ای که خالقی‌مطلق در نگاشتن افعال مرکب در پیش گرفته است، این فعل باید به صورت جدا «گه داشتم» نوشته شود (ر.ک: خالقی‌مطلق، ۱۳۹۰: ب: ۵۲۶).
 ۱۲. عبارت داخل این کمانک حدس خالقی‌مطلق است.
 ۱۳. همان گونه که مصحح در پایان این بند آورده، ضبط دست‌نویس لنین‌گارد مورخ ۷۳۳ برابر با صورت آمده در متن است و «لن» در اینجا زائد است.
 ۱۴. در مورد فعل «بایستن» و کارکردهای آن ر.ک: جلالیان، ۱۳۹۸: ۴۷-۴۸ و ارجاعات آن.
 ۱۵. قس. «بایستیم» در این بیت از جامی:
- بایستیم به دست از آن زلف رشته‌ای تا من رفوگر جگر چاک بودمی
(جامی، ۱۳۷۸/۱۳۸۲/۴۰۴۱)
۱۶. بر اساس رسم‌الخطی که خالقی‌مطلق به کار برده باید به صورت بایستی‌یی و شایستی‌یی نوشته شوند.

منابع

- آیدنلو، سجاد (۱۳۹۳) «سه نکته از دستور تاریخی در شاهنامه و متون پهلوی». *ویژنامه فرهنگستان* (دستور). شماره ۱۰: ۴۷-۶۴.
- احمدی گیوی، حسن (۱۳۸۰) *دستور تاریخی فعل*. دوجلد. تهران: قطره.
- بهار، محمدتقی (۱۳۸۷) *دیوان/شعار*. تهران: نگاه.
- جامی، نورالدین عبدالرحمان بن احمد (۱۳۷۸) *دیوان جامی*. جلد دوم واسطه‌العقد و خاتمه‌الحیات. به تصحیح اعلاخان افصح‌زاد. تهران: میراث مکتوب.
- جلالیان چالشتی، محمدحسن (۱۳۹۸) «بحثی در مورد افعال ضمیرساخت». *پژوهش‌های ایران‌شناسی*. سال نهم. شماره ۲: ۳۶-۵۳.
- خالقی‌مطلق، جلال (۱۳۶۶) «پیشگفتار». در *شاهنامه فردوسی*، جلد اول، نیویورک: بیبلیوتکا پرسیکا: ۳۱-۱۹.
- خالقی‌مطلق، جلال (۱۳۸۹) *یادداشت‌های شاهنامه*. تهران: مرکز دایرة‌المعارف اسلامی.
- خالقی‌مطلق، جلال (۱۳۹۰ الف) «دست‌نویس شاهنامه مورخ ششصد و چهارده هجری قمری». *شاهنامه از دست‌نویس تا متن*. تهران: میراث مکتوب: ۱۶۳-۱۹۱.
- خالقی‌مطلق، جلال (۱۳۹۰ ب) «رسم خط شاهنامه». *شاهنامه از دست‌نویس تا متن*. تهران: میراث مکتوب: ۵۱۵-۴۷.
- دست‌نویس کتابخانه ملی فلورانس، به نشان Ms.Cl. III. 24 (G.F.3) مورخ ۱۲۱۷/۶۱۴. (ف)
- دست‌نویس کتابخانه بریتانیا در لندن، به نشان Add, 21. 103، مورخ ۱۲۷۶/۶۷۵. (ل)
- دست‌نویس کتابخانه طوقاپوسرای در استانبول، به نشان H. 1479، مورخ ۱۳۳۰/۷۳۱. (س)

دست‌نویس کتابخانه عمومی دولتی لنینگراد، به نشان کاتالک دُرَن، شماره ۳۱۶-۳۱۷، مورخ ۱۳۳۳/۷۳۳. (لن)

دست‌نویس دارالکتب قاهره، به نشان ۶۰۰۶س، مورخ ۱۳۴۱/۷۴۱. (ق)

دست‌نویس دارالکتب قاهره، به نشان ۷۳ تاریخ فارسی، مورخ ۱۳۹۴/۷۹۶. (ق^آ)

دست‌نویس کتابخانه دانشگاه لیدن، به نشان Or. 494، مورخ ۱۴۳۷/۸۴۰. (لی)

دست‌نویس کتابخانه ملی پاریس، به نشان Suppl. Pers. 493، مورخ ۱۴۴۱/۸۴۴. (پ)

دست‌نویس کتابخانه ملی پاریس، به نشان Suppl. Pers. 494، مورخ ۱۴۴۴/۸۴۸. (پ^آ)

دست‌نویس کتابخانه پاپ در واتیکان، به نشان Ms. Pers. 188، مورخ ۱۴۴۴/۸۴۸. (و)

دست‌نویس کتابخانه دانشگاه آکسفورد، به نشان Ms. Pers. C. 4، مورخ ۱۴۴۸/۸۵۲. (آ)

دست‌نویس کتابخانه دولتی برلین، به نشان Or. 2° 4255، مورخ ۱۴۸۹/۸۹۴. (ب)

دست‌نویس مکتبه الشرقیه وابسته به دانشگاه سن ژوزف بیروت، به نشان NC. 43، حدود ۷۰۰ قمری. (سژ)

دست‌نویس شاهنامه فردوسی همراه با خمسۀ نظامی مربوط به سده ۸ هجری قمری (معروف به شاهنامه سعدلو)، چاپ عکسی از روی نسخه متعلق به مرکز دایره المعارف بزرگ اسلامی، با مقدمۀ فتح‌الله مجتبابی.

رازی، ابوالفتح حسین بن علی (۱۳۶۵) تفسیر ابوالفتح رازی (روض الجنان و روح الجنان فی تفسیر القرآن).

بیست‌جلد، به کوشش محمدجعفر یاحقی و مهدی ناصح. مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی.

سنائی الغزنوی، ابوالمجد مجدود بن آدم (بی‌تا) حدیقه الحقیقه و شریعه الطریقه. به جمع و تصحیح مدرس رضوی. تهران: چاپخانه سپهر.

سنائی الغزنوی، ابوالمجد مجدود بن آدم (۱۳۳۶) دیوان حکیم سنائی. به کوشش مظاهر مصفا. تهران: امیرکبیر.

شفیعی، محمود (۱۳۷۷) شاهنامه و دستور. تهران: دانشگاه تهران.

عطار نیشابوری، فریدالدین (۱۳۵۳) منطق‌الطیر. به تصحیح جواد مشکور. تهران: کتابفروشی تهران.

عطار نیشابوری، فریدالدین (۱۹۴۰) الهی‌نامه. تصحیح هلموت ریتز. استانبول: مطبعۀ معارف.

فردوسی، ابوالقاسم (۱۹۶۰-۱۹۷۱) شاهنامه. متن انتقادی، تحت نظر ع. نوشین. مسکو: اداره دانش، شعبۀ ادبیات خاور.

فردوسی، ابوالقاسم (۱۳۶۳) شاهنامه. تصحیح ژول مول. هفت جلد. تهران: شرکت سهامی کتاب‌های جیبی.

فردوسی، ابوالقاسم (۱۳۶۶) شاهنامه. تصحیح جلال خالقی مطلق. هشت جلد. نیویورک: بیبلیوتکا پرسیکا.

فردوسی، ابوالقاسم (۱۳۹۳) شاهنامه. پیرایش جلال خالقی مطلق. دو جلد. تهران: سخن.

کزازی، میرجلال‌الدین (۱۳۹۱) نامه باستان، ویرایش و گزارش شاهنامه فردوسی. نه جلد. تهران: سمت.

مولانا، جلال‌الدین محمد (۱۳۹۷) *مثنوی معنوی*. به تصحیح محمدعلی موحد. تهران: فرهنگستان زبان و ادب فارسی و هرمس.

مولایی، چنگیز (۱۳۹۱) «مر یا من، پیشنهادی درباره تصحیح یک بیت از شاهنامه». *جستارهای ادبی*. شماره ۱۷۶: ۶۵-۷۴.

ناصرخسرو قبادیانی (۱۳۵۷) *دیوان/شعار*. به اهتمام مجتبی مینوی و مهدی محقق. تهران: مؤسسه مطالعات اسلامی دانشگاه مک‌گیل کانادا - مونترال، شعبه تهران.